

LA INFÀNCIA REFUGIADA EN LES COLÒNIES COL·LECTIVES DE L'ALACANTÍ, 1936-1939

Carles SALINAS SALINAS¹
Catedràtic de Secundària

Resum: El colp d'estat contra la República va suposar estendre el front de guerra a la població civil de les ciutats bombardejades. El Ministeri d'Instrucció Pública va organitzar un sistema de colònies col·lectives en la rereguarda mediterrània per a protegir la infància i proporcionar-li una llar en la qual tenir seguretat i formació integral. Regina Lago, Àngel Llorca i Justa Freire van orientar la labor pedagògica d'aquestes comunitats. A Sant Joan i a Alacant es van instal·lar colònies col·lectives amb l'ajuda del Socors Roig Internacional, la Federació Universitària Escolar i els quàquers americans. Les dones, docents i personal de serveis, van complir un paper important en aquell afany de solidaritat. La posterior repressió franquista castigà els docents de les colònies.

Paraules clau: colònia col·lectiva, Guerra Civil Espanyola, repressió franquista, l'Alacantí, solidaritat.

Title: Child refugee in the collective settlements of l'Alacantí, 1936-1939

Abstract: The coup against the Spanish Republic involved extending the war front to civilians in the bombed-out cities. The Ministry of Public Instruction organized a system of collective settlements in the Mediterranean rearguard to protect children and provide them with a home life in which to be safe and have comprehensive training. Regina Lago, Àngel Llorca and Justa Freire directed the pedagogical work of these communities. Collective settlements were built in Sant Joan and Alacant with the help of the International Red Aid, the Federation of University Education and the American Quakers. Women, teachers and other staff played an important role in the solicitude of solidarity. The subsequent repression of Franco's dictatorship punished teachers in those settlements.

Keywords: l'Alacantí, Spanish Civil War, repression, collective settlements, solidarity.

Una característica de les guerres dels segles XX i XXI és que la població civil resulta més perjudicada que els militars. Al novembre de

¹ Adreça de contacte
karlossalin@gmail.com

1936 les forces revoltades contra la República assetjaven Madrid i els bombardejos d'aviació i morters se succeïen diàriament. Complint amb l'article 43 de la Constitució que feia seua la Declaració de Ginebra dels Drets del Xiquet (1924),² el govern, a través del Ministeri d'Instrucció Pública (MIP), amb l'ajuda de comitès de partits, sindicats i associacions, va organitzar l'evacuació de la infància amenaçada. Acompanyats pels seus professors, els escolars van eixir en combois de nit per carretera i ferrocarril cap a zones més segures. De Talavera, Madrid, Toledo i Màlaga partien cap a Conca, Catalunya, València i Múrcia. La caiguda del Nord va provocar també un èxode principalment cap a França, Bèlgica, Gran Bretanya i la URSS.

Uns van ser acollits per famílies voluntàries i altres agrupats en colònies col·lectives. Aquestes es regien per unes orientacions comunes organitzatives i pedagògiques. Estudi, jocs i tasques compartides els van formar fins a la fi de la guerra. En aquestes 25-50 escolars vivien en comunitat amb els seus mestres, assegurats i cobertes les necessitats bàsiques i instructives. Eren xiquetes i xiquets entre els 5-14 anys però també més xicotets i majors per a no separar els germans. Els edificis requisats a tal fi solien ser palauets abandonats, finques d'esbarjo i casals rurals. Solien estar als afores de les poblacions o en petits nuclis rurals pròxims, de manera que el subministrament no resultara difícil i pogueren gaudir de tranquil·litat, allunyats de les tensions de la rereguarda i del risc de bombardejos.

El manteniment el va procurar el ministeri i la solidaritat de les organitzacions del Front Popular, la Federació Universitària Escolar (FUE), particulars i fàbriques,³ els quàquers de Canadà i els Estats Units, les Brigades Internacionals i diversos comitès d'ajuda d'Argentina, Xile, Mèxic, França, Bèlgica, Gran Bretanya, Dinamarca, Suècia i Noruega.

Quant a la tipologia d'aquests immobles, es tractava de propietats requisades en els primers mesos a desafectes a la República. Els consells municipals els oferien a sol·licitud del Ministeri d'Instrucció Pública que inspeccionava la seua idoneïtat abans de fixar-hi nous colons. El ventall era ampli; tots béns de rics i mitjans hisendats. Cases senyoriales rurals amb amplis jardins (Marqués de Fontalba, El Poblet, La Torre), palaus barrocs urbans (Baró de la Límite), xalets mitjans amb jardí (vil·la Paca, vil·la Javier, Manzaneta), finques rústiques (La Torreta, El Cojo, masos d'Alcoi), xalets urbans (Ciutat Jardí, Albors, Vicens), més altres tipus (molins, casals de poble, caserna). La majoria d'aquests actualment són de propietat privada i molts sense protecció patrimonial.

En altres articles (SALINAS SALINAS, 2013, 2014 i 2016) hem estudiat l'establiment de colònies col·lectives en la província i amb més detall

² https://www.savethechildren.es/sites/default/files/imce/docs/declaracion_de_ginebra_de_de-rechos_del_nino.pdf [consulta 5-2-2018]

³ Per exemple, a l'octubre de 1937, els obrers de la Hispano-Suiza (Rabassa, Sant Vicent del Raspeig) van lliurar 13.858 ptes, a les colònies de la província. *El Luchador: diario republicano*, 16 octubre 1937.

en les comarques del Vinalopó i la Marina Baixa; a aquests em remet per al marc general d'aquella experiència històrica. En aquesta ocasió examinarem la realitat de les colònies en l'Alacantí a la llum de les dades a l'abast. La relació de les agrupacions en règim col·lectiu gestionades pel MIP, amb indicació de la seua propietat, estat de conservació i els seus usos en l'època i actual, és el quadre següent:⁴

MUNICIPI	NOM	ÚS juliol 1936	ÚS ACTUAL	PROPIETAT	CONSERVACIÓ
ALACANT	Cap de l'Horta o El Faro	residencial	desapareguda	privada	
	Ciutat Jardí	residencial	escolar	privada	bona
	Torre Pilar-Vistahermosa	residencial	desapareguda	privada	
	Vil·la Àngela o Don Tomás-Palamó	residencial	residencial	privada	bona
SANT JOAN D'ALACANT	Dominica	residencial	desapareguda	privada	
	Manzaneta	residencial	residencial	privada	regular
	Mío Quintana	residencial	desapareguda	privada	

Quadre 1. Colònies col·lectives L'Alacantí.

1. ELS EDIFICIS

La Colònia del Cap de l'Horta (o del Faro) sembla ser que no va estar activa durant tota la guerra. Desconeixem si la seua creació va ser a iniciativa del Socors Roig Internacional, de la Solidaritat Internacional Antifeixista o directament del MIP. No hi consta gaire documentació, tan sols uns justificants de despeses davant el Ministeri i el nom del seu responsable.⁵ Possiblement van ser repartits els colons quan van començar els bombardejos sobre la ciutat al novembre del 36, tenint en compte que el seu emplaçament comportava risc per estar en unes cases properes al far i a una bateria antiaèria⁶.

Ciutat Jardí és un barri perifèric d'Alacant,⁷ cap a Sant Vicent del Raspeig, comunicat pel tramvia que unia ambdues poblacions. El seu primer nom va ser Federica Montseny, ja que va ser organitzada per la CNT local i transferida al MIP a mitjan 1937 que la va destinar a residència de menors de 6 anys. L'immoble roman amb idèntic ús d'educació infantil. És un edifici de dues plantes envoltat de jardí amb característiques tipològiques semblants a altres cases exemptes en les seues parcel·les del Pla Ciutat Jardí. Per fotografies⁸ de l'època deduïm que les modificacions han sigut les indispensables.

⁴ Les fonts consultades per a elaborar el quadre 1 han sigut els parts mensuals de places ocupades en les colònies col·lectives que enviaven al Consell Nacional de la Infància Evacuada, conservats en l'Arxiu General de l'Administració (AGA) - Educació, 51/21119 i 31/1347, més l'estudi de Cistina ESCRIVÀ i Rafael MAESTRE (2011); el *Diari* de Justa FREIRE, inspectora de les colònies; la cartografia de l'Institut Geogràfic Nacional, escales 1:50000 i 1:10000; premsa de l'època i la comprovació in situ.

⁵ Miguel González Rosado (Málaga, 1907). Expedient de Depuració al Archivo General de la Administración (AGA), Educación 31/01346.

⁶ Cf. Pablo ROSSER (2017), «Alacant sota les bombes» i J. R. GARCÍA GANDÍA, «Línies de defensa i construccions militars a la costa», en *Alacant en guerra. La vida en la rereguarda (1936-1939)*, Publicacions de la Universitat d'Alacant, Alacant.

⁷ Cf. Tomás MAZÓN (1994), *La configuració del paisatge urbà en Alicante, 1960-90*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, cap. 4: «La configuració i evolució de la trama urbana».

⁸ Catàleg fotogràfic de les colònies de l'Alacantí a SALINAS SALINAS (2014), *Clio*.

⁹ MAZÓN: *op.cit.*

¹⁰ L'AGA (51/21132) conserva fotografies de colònies, entre elles Torre Pilar, Ciutat Jardí i el Palamó, que va fer el Ministeri d'Instrucció Pública (MIP) per difondre la seua política de protecció de la infància. L'objectiu era tranquil·litzar les famílies i l'opinió pública i estimular la solidaritat anti-feixista amb el govern. Abans de la guerra Emilio Varela va pintar un quadre en el qual apareix aquest xalet al fons. Cf. la imatge 207 del catàleg *Emilio Varela, pintor universal* (2010), Consorci de Museus de la Generalitat Valenciana-Ajuntament d'Alacant-CAM.

¹¹ Manzaneta va ser propietat de Guillermina i Rosario Campos Saludes i Mío Quintana del germà Manuel Campos Saludes, comerciant de salaons i membre del Club Rotary d'Alacant des de 1930 (segons el seu expedient personal núm. 39 arxivat en el Centro Documental de la Memoria Historica) igual que els Lamaignere que després de la guerra van comprar la finca. La família Campos pertanyia a la burgesia comercial i de negocis de la ciutat d'Alacant des de mitjan XIX; posseïen nombroses finques rústiques i urbanes; cf. J. PANIAGUA; J. A. PIQUERAS (eds.) (2006), *Diccionario biografico de los politicos valencianos 1810-2003*, Diputació de València, València.

¹² Font: AGA, 51/21114. Fitxes de xiquets evacuats de Madrid.

¹³ Un complet estudi de l'arquitectura d'aquestes finques en Santiago VARELA BOTELLA: *Arquitectura residencial en l'Horta d'Alacant*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 1994. Catàleg i fotografia en Antonio CAMPOS PARDILLOS: <http://www.alicantevivo.org/search?q=casas+i+torres+de+l'horta&x=11&i=11>. [consulta 6.2.2018] Dominica va ser demolida sense llicència municipal el 1997. Galeria d'imatges en <http://www.turismosantjoan.es/fincas/> [consulta 6.2.2018]. Els solars d'ambdues colònies van ser ocupats per urbanitzacions residencials en els anys huitanta. Santa Rosa va pertànyer als Senante, família alacantina

Torre Pilar estava en un altre barri perifèric alçat en els anys vint, Bonavista,⁹ també disposava d'un tramvia elèctric paral·lel a la carretera Alacant-Santa Faç-Sant Joan-Mutxamel. Era un xalet unifamiliar amb parcel·la al voltant. N'hi ha, de fotografies,¹⁰ que mostren un edifici capaç per a 25-35 persones. En els anys seixanta va ser seu del Liceu francès; posteriorment va ser derruït per alçar un bloc de huit plantes per al nou Liceu.

Vila Ángela o Don Tomás era la més allunyada de la ciutat; estava als afores del nucli del Palamó. L'edifici subsisteix en ús residencial i bon estat. Consta de dues plantes i parcel·la enjardinada al voltant. Presenta una tipologia de casa senyorial compacta de finals del segle XIX. En la porta d'entrada i en algun document figura Vila Ángela, però en altres escrits s'anomena Don Tomás. Una finca del mateix nom es troba en el terme municipal de Mutxamel, limítrofa a la partida alacantina de Tàngel, per la qual cosa se li assignava erròniament la seua pertinença. És un ampli casal de camp, enjardinat i amb ús residencial permanent. No obstant açò, sembla que almenys per un temps també es va dedicar la finca Manero a colònia; hui quasi totalment derruïda està a l'entrada a Tàngel per la carretera local des d'Alacant.

Sant Joan va ser el municipi que major nombre de refugiats infantils va acollir, tant en règim col·lectiu com familiar, gràcies a la solidaritat dels santjoaners i a les gestions de l'alcalde Emilio Urios. Sembla que inicialment les xiquetes i els xiquets van ser allotjats en finques de la perifèria del nucli (El Reloj, Kindelán, Villa Amparo) però finalment la xarxa gestionada pel MIP va quedar integrada per Manzaneta,¹¹ Mío Quintana i La Dominica. Les altres, El Reloj, Villa Amparo, Kindelán, La Pinada, Santa Rosa i Abril, van acollir menors tutelats pel Ministeri de Justícia.¹² La ubicació dels edificis seguia les línies d'accés al poble. Manzaneta està en la carretera local cap a Tàngel-Sant Vicent del Raspeig. Les altres finques del quadre 1 estan pròximes entre si en el camí d'eixida cap a la carretera general a València. En l'entroncament amb aquesta via es manté Abril d'on parteix el Camí de Marco cap a la platja. A 100 metres pel camí estava La Dominica, derruïda igual que Mío Quintana i Santa Rosa.¹³

2. ELS COLONS

Els responsables de les colònies col·lectives havien de remetre al Consell Nacional de la Infància Evacuada del MIP parts mensuals de colons i adults que hi residien. Amb les llistes conservades,¹⁴ elaborem el quadre de les corresponents a l'Alacantí:

COLÒNIA	X I C S	X I Q U E S	T O T A L	Núm. GERMANS 2 / 3 / 4 i més	FREQÜÈNCIA DE EDATS 2-5/ 6-8/ 9-11/12-14/ 15	DOCENTS	PERSONAL SERVEIS
CIUTAT JARDÍ	14	13	27	2 1 0	21 3 0 2 1	2	
BONAVISTA	30	10	40	3 1 0	0 4 12 12 2	4	4
PALAMÓ	18	11	29	3 3 1	1 7 14 7 0	3	4
TÀNGEL	18	12	30	3 2 1	0 10 6 14 0	3	4
MANZANETA	32	18	50	10 2 1	0 2 26 21 1		
MÍO QUINTANA	30	20	50	5 3 1	17 19 10 1 3		
DOMINICA			35				

Quadre 2. Estadística dels colons de L'Alacantí.

En totes les colònies, excepte en la Manzaneta i Mío Quintana, el nombre d'allotjats, menors i adults, s'aproximava al previst en les Normes d'Organització del Consell Nacional de la Infància Evacuada. El predomini dels homes era una constant que es repetia en la comarca. Així com en la Marina Baixa i el Vinalopó,¹⁵ les famílies eren poc inclinades a separar-se de les filles. Un centre especial¹⁶ era la colònia Casa Infant a Ciutat Jardí, dedicada a la cura de menors de sis anys, amb equilibri de sexes, majoria de menors d'aquesta edat i baix nombre de germans, mentre que en les altres aquests abundaven i la majoria tenia entre 9-14 anys. De Dominica no hem trobat llista de colons; solament el total allotjat en la finca de capacitat suficient, exempta i envoltada de jardí.

La majoria dels escolars procedien de col·legis de Madrid (Escoles Aguirre, Grup Cervantes i uns altres). Hem pogut identificar alguns. A Manzaneta va estar Aurelio Rodrigo Antón (Madrid, 1926-1996), fill d'un carter i amb germà major estudiant de la FUE. Juntament amb altres adolescents de les colònies va cursar estudis de batxillerat en l'institut d'Alacant. De major va ser periodista de RTVE i va viatjar a Mèxic a visitar la família exiliada Tagüeña-Parga, els seus cuidadors en aquells anys.¹⁷ En Mío Quintana i Manzaneta van estar els germans Antonio (Madrid, 1923-2001) i Julia (Madrid, 1932-1989) evacuats amb la seua germana major Pilar López Gómez, mestra de Mío Quintana. Tots dos

de tradicionalistes. La casa estava enclavada en una parcel·la de 2 tafules (29 àrees) de terra horta amb reg; tenia un pati gran d'entrada amb portal. Mesurava 17,5 m. de façana per 17 de costat. Composta de planta baixa amb habitacions, celler, quadra i corral; un pis principal destinat a habitació d'esbarjo; un segon pis amb habitacions i graner; i un tercer en un angle, en forma de torre cúbica, destinada a mirador. (Arxiu Municipal d'Alacant, Fons Arxiu Senante, carpeta 17, *Títol de propietat de certes cases i terres en Sant Joan. 1887*). Sobre l'activitat política dels Senante: J. PANIAGUA; J. A. PIQUERAS (eds), *op. cit.*

¹⁴ AGA Educació, 51/21119 i 31/1347.

¹⁵ SALINAS SALINAS (2014), *Revista del Vinalopó* i (2016), *Sarrià*.

¹⁶ També les colònies Vila Ana (la Vila Joiosa) i L'Infant o El Campesino (Castalla) acollien a aquestes edats.

¹⁷ Informació de Francesc Garrido González a Carles Salinas, 4 juliol 2012.

¹⁸ Una completa biografia acadèmica en J. M. ROSSELLÓ (2004), «Antonio López Gómez. Semblança personal i científica», *Història, clima i paisatge. Estudis geogràfics en memòria del professor Antonio López Gómez*, València, PUV, p. 11-25. Després de la guerra va continuar el batxillerat en l'institut Ramiro de Maeztu (Madrid) on uns falangistes li van obligar a beure una porga per haver pertangut a FUE.

¹⁹ Sobre Regina Lago cf. Carmen GARCÍA COLMENARES, 2010.

²⁰ M^a del Mar POZO ANDRÉS, 2008 i 2013. Justa Freire Méndez (1896-1965). El ministeri de Jesús Hernández va impulsar les colònies col·lectives com a organització preferent per a la infància evacuada. En aquest període va ser nomenada Justa Freire al capdavant de la delegació regional de València, amb la missió de supervisar tots els recursos materials i humans i l'organització pedagògica de les colònies.

²¹ Cf. «La infantesa refugiada» en AAVV, *Alacant en guerra*, 2017; GARCÍA COLMENARES, 2010 i GALLARDO, 2012. La primera exposició dels dibuixos infantils es va realitzar a València, juny 1937; cf. *Mundo Gráfico*, Madrid, 2 juny 1937: <http://hemerotecadigital.bne.es/issue.vm?id=0002440502&page=16&search>. Una selecció d'aquests dibuixos ha sigut elaborada com a recurs didàctic: <http://llapispaperibombes.com>. Cf. J.A FERNÁNDEZ CABELLO i altres, *La Rella*, «Llapis, paper i bombes. Un recurs expositiu per l'empatia històrica», *LA RELLA*, 30 (2017), p. 251-259.

²² *Socorro Rojo. Comitè Provincial del SRI de Alicante*, 18 (novembre 1937) i 21 (gener 1938).

futurs catedràtics de geografia que feren estudis sobre les terres alacantines i valencianes.¹⁸

Regina Lago¹⁹ va ser l'encarregada de proporcionar el Pla Pedagògic perquè les colònies orientaren el seu quefer. Les activitats havien d'estar basades en les recerques i pràctiques de l'Escola Nova aplicades per Àngel Llorca i Justa Freire al Perelló (València)²⁰. Es procurava l'autogovern, la coresponsabilitat en la vida comunitària, entesa com una família de suport mutu en la formació integral. Les tasques comprenien la lectoescriptura, càlcul, observació, el joc, dramatització, cant, la cura de l'hort escolar, exercici físic i el dibuix, com a teràpia, representació de la realitat i propaganda antifeixista.²¹

En els primers mesos de la guerra, el Socors Roig Internacional va destacar en el seu esforç per organitzar hospitals, menjadors, escoletes i colònies que van ser transferides al Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat quan es va fer càrrec Jesús Hernández Tomás (PCE). Llegim en el seu butlletí quinzenal²² una descripció sobre la vida en les colònies:

Las colonias del SRI en la provincia de Alicante acogían aproximadamente unos 1000 niños distribuidos en las Residencias de Orihuela, Jacarilla, Alcoy, Petrel, Ondara, Elche, Torrellano, Elda y Alicante.

[*Activitats*] gimnasia todas las mañanas. Con buen tiempo [...] salidas a las montañas o a los alrededores de la Ciudad, realizando excursiones [...] al tiempo que aprovechan la ocasión para dar sus lecciones sobre temas de ciencias naturales [...].

Los niños divididos en grupos por edades distribuyen su trabajo dedicando al diario matemáticas, ciencias sociales, lengua y literatura, ciencias físico-naturales, idiomas y otras materias, determinadas horas de la mañana y de la tarde [...] Ayudan en todas las faenas domésticas [...] El trabajo físico es acogido con entusiasmo y todos rivalizan en ser los más decididos auxiliares en las tareas caseras.

También tienen lugar sus aficiones agrícolas y en terrenos expresamente cedidos para ello cultivar tomates, habas, lechugas, y todo cuanto es posible plantar. [...] En otras ocasiones las excursiones son aprovechadas para la búsqueda de caracoles. [...] También se ocupan de cultivar aficiones artísticas y deportivas, concursos de atletismo, partidos de fútbol, rugby, rindi, natación [...] retablos teatrales, biblioteca, periódico mural, charlas.

[*Posen en pràctica el*] Comité de Niños, magnífico ensayo que permiten los propios colonizados compartir la responsabilidad en la Dirección de la casa y en el más eficaz auxiliar de los Responsables para el mantenimiento de la disciplina, orden del día de nuestras Colonias.

3. MESTRES

COLÒNIA	DOCENTS	CÀRREC	EDAT	PROCEDÈNCIA
Cap de l'Horta	Miguel González Rosado	responsable	30	Màlaga
El Palamó	Julián Sanz Guillorme Sara Piera Muñoz Teresa Piera Muñoz Vicente Alcaraz Llorca	responsable en 31-12-1937 mestra mestra aux. docente	43	Santander Santander
Tàngel	José Manso Manso Eduardo Díaz Cejas María Cortes Tasa Carmen Reus Garnero	responsable auxiliars docents aux. docent	25 21	Palencia Alacant Alacant
Ciutat Jardí	Fuencisla Toran Rodríguez Teresa Piera Muñoz	responsable aux. docente		Santander
Bonavista	Claudio Casares Sanguino Agustina Mena Sánchez Rosalia Reig Ferrando José Pascual Cardona	responsable mestra mestra mestra aux. docent		Badajoz Badajoz
Dominica	Fernanda Castaño Celia Revuelta Artigas	responsable responsable des de 2-1939	31	Toledo Madrid
Manzaneta	Encarnación Lacorte Paraiso Dolores González Garrido	responsable aux. docent		Madrid Alacant
Mío Quintana	Elena Romo Baquedano Adriano Díez Villanueva Pilar López Gómez	responsable fins 24-9-1937 responsable des del 24-9-1937 aux. docent, responsable entre 1 abril- maig 1939		Madrid Madrid

Quadre 3. El personal docent.

Inicialment la Delegació de Colònies havia previst una plantilla-típus de colònia col·lectiva per a 25 menors, composta per un mestre o mestra responsable, un altre docent, preferiblement mestra, més una cuinera i una bugadera. Si augmentava el grup fins a cinquanta, s'incrementava en un ensenyant, i els serveis quedaven a càrrec d'una cuinera, una altra per a costura i planxa i dues per a neteja i llavat.²³ Comprovem que els mestres i les mestres procedien de la zona facciosa o zona de guerra.²⁴ Solien ser docents amb experiència. Mentre que els més joves, nomenats com a auxiliars, eren recentment graduats o de l'any de pràctiques del Pla Professional de 1931. Seguint les orientacions de la Delegació de Colònies, a Bonavista van destinar al matrimoni²⁵ Claudio Casares i Agustina Mena, nascuts a principis de segle, acompanyats dels seus dos fills.

²³ AGA 31/1347.

²⁴ Actes de la Delegació de Colònies. AGA 31/1347. Acta del 20-2-1937, València. En aquesta reunió es va acordar que els ensenyants havien de ser propietaris d'escoles situades en aquestes zones.

²⁵ <http://largandolastreyletras.blogspot.com.es/2015/02/historias-de-casamentos-el-ritual-de.html>

Acabat el conflicte es plantejava el problema de la tornada dels escolars. Mentre es localitzava els familiars i aquests venien, els responsables van continuar en els seus llocs durant el mes de maig. Finalment, *los niños [...] a cargo del Ministerio de Instrucción Pública fueron reconcentrados en Vicente del Raspeig [...]*.²⁶ Els orfes passarien als orfenat del franquisme.

El paper de les dones en les colònies va ser molt important en la direcció general del sistema i en l'organització, docència i responsabilitat de cada centre. Examinem aspectes de tres trajectòries lligades a Sant Joan:

Luisa Dolores González Garrido²⁷ (Alcalá d'Henares, 1917-Barcelona, 2009). Estudiant de Pràctiques de la Normal d'Alacant. Sense militància política. Destinada a Manzaneta, va estar a càrrec dels majors dels evacuats de Madrid que anaven cada dia a l'institut d'Alacant a seguir el batxillerat; els ajudava a repassar i supervisava els deures. Estaven molt ben atesos. Escrivien regularment cartes a les seues famílies i rebien visites de familiars. Va arribar molta ajuda dels quàquers nord-americans, que enviaven tant roba com queviures (llet en pols, bacallà, pernil). Tampoc faltava el pa blanc de blat, perquè els enviaven farina que portaven a la fleca on els coïen barres d'1 kg de les quals feien cinquanta racions, reservaven els cantons per al personal de serveis. El seu pare era ferroviari; filla única, va estudiar en un col·legi de monges. Admirava molt a Encarna Lacorte. En acabar la guerra no li van reconèixer els anys de servei a la República i va haver de repetir l'any de pràctiques en la Normal d'Alacant. El 1947 es va traslladar a Barcelona on va continuar exercint docència fins a la jubilació.

Elena Romo Baquedano²⁸ (Madrid, 1916-Figueres, 2012). Citada elogiosament,²⁹ al costat de Tagüeña, per la seua labor en la colònia FUE. Elena i la seua germana menor Rosa en acabar la guerra van patir presó.³⁰ Cofundadora de Ruedo Ibérico en l'exili de París. Elena Romo va estudiar Magisteri a Madrid, especialitat de Ciències, però no va poder acabar perquè va esclatar la guerra. Dirigent de la FUE en Magisteri, era la bibliotecària. Per lliure estudiava Ciències Naturals. Coneixia Rafael Carrasco, llicenciat, i Manuel Tagüeña, dirigents de la FUE i militants del PCE.

Al juliol ella i Rosa requisaren un taxi i arrebegaren per Madrid cent xiquets, abandonats per la guerra i fills de milicians que estaven en el front. Caminaven perduts pel carrer; tenien sarna i polls: «Requisé el palacio del marqués en la calle San Bernardino y recogí a los niños». Un dels professors de Magisteri li va presentar Victoria Kent

²⁶ Arxiu Municipal de Sant Joan d'Alacant. Correspondència d'Eixida, Ofici de l'alcalde de 7-10-1939 al Jutge Militar de Diligències Prèvies i Exhorts d'Alacant. Cf. més endavant el testimoniatge d'Encarnación Tagüeña Lacorte.

²⁷ Informació escrita proporcionada pel seu fill Francesc Garrido González a Carles Salinas, juny 2010-febrer 2012.

²⁸ Converses d'Elena Romo Baquedano amb Carles Salinas el 21-9-2010 i 29-5-2011. Mantenim les dades i afirmacions de l'entrevistada però adaptem el seu discurs oral al registre escrit.

²⁹ *Crònica*, 404; Madrid, 8 agost 1937.

³⁰ Expedient del judici militar a Rosa en l'AGHD, Fons Alacant, Causa 10953, Caixa 15662/3. Expedients de depuració del magisteri en l'AGA (Rosa: 32/13146 i Elena: 32/13155). Entrevista a Elena i nota necrològica per Juan CRUZ en *El País*: https://elpais.com/diario/2010/08/01/domingo/1280634759_850215.html I https://elpais.com/cultura/2012/08/31/actualidad/1346449693_971986.html

i li va donar poders i vals per a ocupar-se dels menors. Així fins al novembre. El pare d'elles era ferroviari³¹ i maçó i es va veure amb Carrasco per traure-les del perill. A Alacant un amic maçó els va cedir Mío Quintana i el seu germà va donar a contrarcor La Manzaneta. Un mes van tardar a tenir-les, on van instal·lar els llits i pupitres que van comprar. Van portar 50 xiquets majors de set anys i 50 de menys de set. Van rebre ajuda de la FUE d'Alacant que va organitzar el repartiment per cases. Aquests xiquets eren pobres però no acollits pel Tribunal Tutelar de Menors. Es van evacuar mitjançant consulta als pares. Prèviament els van allotjar un temps en el col·legi El Pilar, en la Castellana, Madrid.

Va romandre a Sant Joan entre octubre del 36 i finals del 37, no ho sabia amb exactitud, fins que va cessar Victoria Kent. No va voler continuar quan es va organitzar amb personal del ministeri a sou, 300 pessetes mensuals. *Yo no trabajaba por la República por un sueldo.* També la seua germana Rosa va estar a Manzaneta. I Encarna Tagüeña que es va casar amb Ricardo Yáñez Vigo, un aviador convalescent en La Concepció. Se'n va anar a continuació a València, ciutat bombardejada, i va tenir cura del fill d'Alcalá-Zamora, José, que va tornar a Espanya des de l'estranger. Va fer torns amb Muñoz Suay cuidant-lo en l'hospital quatre mesos; tenia l'apèndix darrere del fetge. A València el van assignar de treball en la Joventut Socialista Unificada.

En aquella època la platja de Sant Joan era enorme, sense construccions. Feien en la colònia una paella i caminant, o amb xiquets en braços, anaven a passar el dia a la platja. Ni coneixia ni tenia relació amb altres colònies. El seu «novio de guerra», solamente por carta y platónico, sin relación sexual porque en la guerra hubo muchos embarazos», va ser Gabriel Baldrich,³² poeta a Alacant.

Quan el Ministeri es va fer càrrec de les colònies, a Manzaneta va venir Encarna Lacorte i de Mío Quintana es va fer càrrec un senyor. Elena se'n va anar a València, Rosa es va quedar a Manzaneta; després va estar en un poble de Múrcia i més tard va tornar amb Encarna Lacorte a Manzaneta. Els seus pares van passar la guerra a València. Al seu germà de 14 anys el colp d'estat el va enxampar en zona nacional i va ser obligat a lluitar amb els franquistes. En acabar la guerra, Rosa, ella i la seua mare van estar un any en la presó i van passar per judici. Tenien un familiar que era general franquista, però no els va ajudar.

Encarnación Lacorte Paraiso (Osca, 1890-Madrid, 1961). Mestra directora. Sense militància política, ni sindical; catòlica. Mare del co-

³¹ Antonio Romo Raventós, vocal del Tribunal del Trabajo Ferroviario: *ABC*, 20 agost 1924.

³² Gabriel Baldrich (Melilla, 1915-La Línea de la Concepción, 1998). Estudiant de Medicina, en la guerra va ser ferit i estar convalescent a Alacant. Un comentari sobre su poesia en: <https://web.archive.org/web/20111120004241/http://secretolivo.com/2011/11/15/gabriel-baldrich-la-lucha-por-la-libertad-y-la-pasion-por-las-letras/>

ronel Manuel Tagüeña Lacorte.³³ Abans de la guerra va exercir en una escola unitària de xiquetes de Madrid. Destinada a la colònia Manzana. Al desembre de 1939 ensenyava en una escola de Madrid, però la seua filla Encarnita es trobava presa en la presó de dones de Ventas. A l'octubre de 1947 ambdues van passar per un consell de guerra a Madrid per amagar al guerriller Julio Nava Alonso, oficial de l'exèrcit amb el seu fill, ajusticiat al novembre. Mare i filla van ingressar a la presó. El 1952 va ser readmesa en el magisteri amb la condició d'escollir destinació fora de Madrid. Va triar Alacant, on es va jubilar en el col·legi Manjón-Cervantes.³⁴

4. EL PERSONAL DE SERVEIS

El personal de serveis³⁵ era contractat pel responsable de la colònia; totes dones, de la localitat, encara que també algunes eren familiars de l'equip docent i dels xiquets evacuats. El sou era baix però tenien assegurat el menjar; el que va permetre a la cuinera de Tàngel portar una ració als seus fills quan tornava a dormir a casa a la pedania.³⁶

COLÒNIA	PERSONAL	SERVEIS	EDAT
Cap de l'Horta	Teodora Morata	neteja	
El Palamó	Dolores Escudero Luz Barbas García Ana Cuenca Jiménez Nemesia Grande Martín María Dols	costura i planxa neteja bugada cuinera	
Tàngel	Irene Fiel Vélez Juanita Rodríguez Blasa González Osorio Julia Muñoz del Peso	costura i planxa neteja bugada cuinera	
Ciutat Jardí	Petra Barahona Regla Alguacil Àngela García Seve Cayuela	costura neteja bugada cuinera	17 27 55 42
Bonavista	Catalina Becerra Pulido Joaquina Castrillo Pulido Pilar López Sierra Magdalena Jover Crespo	costura bugada i neteja bugada i neteja cuinera	

Quadre 4. El personal de serveis.

5. ELS CENTRES DE TUTELA DE MENORS DE SANT JOAN

El Consell Nacional de la Infància Tutelada, organisme del Ministeri de Justícia, coincidia en bona part amb els objectius de protecció dels menors del Ministeri d'Educació, però el seu origen i dependència orgànica diferien del sistema de colònies. Mitjançant el registre de les fitxes de xiquets evacuats de Madrid, elaborades pel Comitè d'Auxili al Xiquet de la Junta de Defensa de Madrid i la Junta Provincial de Protecció de Menors de Madrid³⁷ coneixem els grups de menors tutelats en finques confiscades

³³ Madrid, 1913-2013 Mèxic, 1971. Va escriure unes memòries que inclouen dades familiars: *Testimoniatge de dues guerres*, 1978, Planeta, Barcelona. Hi ha documentació en l'Arxiu General de l'Administració (AGA) referent a la seua mare: Educació, Expedientes de Depuración de maestros nacionales, 32/13115. El procés militar a la seua mare en l'Arxiu General i Històric de la Defensa (AGHD): Fons Madrid, Sumari 141256, Caixa 643/1. Notícia del consell de guerra en *La Vanguardia*, Barcelona, 16 octubre 1947.

³⁴ Reportatge sobre la seua labor a Alacant: diari *Información*, Alacant, 26 maig 1957

³⁵ Font: AGA Caixa 51/21119. No hem trobat els noms del personal de Sant Joan.

³⁶ Declaració de la filla de Julia Muñoz a Carles Salinas.

³⁷ Font: AGA, 51/21114.

a Sant Joan: Vila Amparo, Vila Teresa, Kindelán, Santa Rosa, El Reloj, La Pinada i Abril; les tres últimes són les úniques que subsisteixen i en bon estat. El Reloj ara és de propietat municipal; La Pinada forma part del conjunt residencial de pensionistes ferroviaris; i la finca Abril amb els seus jardins pertany a una empresa de restauració.³⁸

Comprovem que en l'elecció del municipi de Sant Joan van influir factors favorables, tals com l'hivern suau, una localitat de grandària xicoteta, sense tropes ni fàbriques de guerra, envoltada de camps de regadiu, amb bona accessibilitat per carretera, propera a Alacant i l'estació de ferrocarril³⁹ i nombroses finques d'esbarjo tradicional de l'alta burgesia, facilitades i equipades gràcies a l'activa col·laboració del consell municipal, amb el seu president Emilio Urios Cortés, d'Esquerra Republicana (Sant Joan, 1904-1980), la qual cosa li va suposar dos consells de guerra (1939, 1941), el segon amb pena de sis anys de presó per *auxilio a la rebelión*.⁴⁰ Igualment el secretari administratiu del consell municipal (ajuntament) Antonio Gozálbez Baeza, *Toniquet Piqueres*, (1886-1943), va procurar durant les primeres setmanes l'equipament necessari pel funcionament de les colònies. Acusat de confiscació de béns, va ser jutjat el 1940 i alliberat al febrer de 1941.⁴¹

Constància de la Mora i Maura en les seues memòries⁴² ens relata el punt de partida i la primera etapa de l'establiment de menors tutelats a Sant Joan, setmanes en les quals va tenir un destacat i memorable protagonisme. Al setembre del 36 van començar els bombardejos sobre Madrid, per la qual cosa Constància va proposar en una de les reunions setmanals del Consell Superior de Menors evacuats cap a València i Catalunya. Poc després li van encarregar el trasllat de 300-400 xiquets a Alacant.⁴³ Constància va trobar ací una ciutat que havia derrotat el colp dels militars i romania allunyada del front de batalla de Madrid. Però quan van saber de la gravetat de la situació i la matança de Badajoz, la població i els alcaldes de la província van oferir hospitalitat i edificis per acollir la infància que fugia de les bombes i penalitats de la guerra. La rebuda que va brindar el poble amb el seu alcalde Urios està emotivament recordat en *Doble esplendor*. Constància i el Dr. Solís es van encarregar durant les primeres setmanes de preparar els allotjaments i encarregar els catres i matalassos. El menjar l'obtenien tots els matins de la llotja alacantina i en les botigues de Sant Joan que carregaven en el cotxe que els va cedir l'alcalde. «Pero llegó un día en que escaseó todo. Hubo que ir por los pueblos y por las fincas pidiendo que nos vendieran judias o unos cuantos tomates».⁴⁴ Al gener de

entre las fincas Kindelán, Abril, Santa Rosa, Hotel Mediterráneo y otras haciendas en la Huerta de Alicante».

⁴⁴ *Doble esplendor*: 347.

³⁸ Galeria d'imatges en www.santjoanurismo.es

³⁹ La Cartoteca de la Universitat Autònoma de Barcelona conserva el mapa 1:400000 de la província d'Alacant (Ministeri d'Obres Públiques, juliol 1938) amb la xarxa viària i distàncies kilomètriques. Accessible: <http://ddd.uab.cat/record/70778?in=es> [consulta 24 maig 2017].

⁴⁰ <https://archivodemocracia.ua.es/es/represion-franquista-alicante/archivo-represaliados/base-de-datos-de-represaliados-por-el-franquismo-en-alicante.html>

Arxiu General i Històric de la Defensa: Fons Alacant, Sumari 569, Caixa 16167/1.

⁴¹ *Ibid supra*. Cf. Manuel BERENGUER ESCODA (2010), *Biografía de Juan Gosálbez Casar: Una historia de Sant Joan d'Alacant*, Ajuntament de Sant Joan d'Alacant.

⁴² *Doble esplendor*, Madrid, Gadir, 2004. Fotos de Constància, Vila Amparo i el carrer dedicat a ella a Sant Joan en <http://acloixa.blogspot.com.es/2011/01/calle-de-constancia-de-la-mora.html>

⁴³ La notícia de l'evacuació fou publicada pel diari alacantí *El Día* (17-9-1936): «quinientos hijitos de los milicianos que se hallan luchando contra el fascismo [...] estos niños disfrutarán

1937 Constància va considerar que les colònies ja funcionaven regularment dirigides per funcionaris del Consell Superior de Menors i va acceptar el trasllat a València per treballar en l'Oficina de Premsa Estrangera.

No hem trobat en cap arxiu llistes d'aquests colons, però sí dades de correspondència de 1937 conservada en l'AGA.⁴⁵ Al març el Consell Nacional de Tutela de Menors radicava a València (Sorní, 10). Per carta de 10 març del seu vicepresident Mariano Granados Aguirre⁴⁶ dirigida a Isabel López Ganivet sabem que aquesta era la visitadora, inspectora, de les colònies a Sant Joan i el Dr. Solís Suárez el seu director. Igualment, el 30 d'agost, el secretari del Consell expressava un vot de gràcies a María López Grau, fins hui responsable de La Pinada i ara traslladada a l'Institut de Reforma Agrària.⁴⁷

El 14 d'agost el secretari del Consell de la Infància Tutelada li comunicava a Emilio Urios Cortés, alcalde de Sant Joan, la concessió de 2.000 pessetes per a l'Ajuntament com a ajuda per a la portada d'aigües d'Alacant al municipi, ja que «nostra Colònia en aqueixa localitat té dificultats de proveïment». Dies més tard, li va oferir deu quilos de bacallà per als xiquets de Sant Joan els pares dels quals no tingueren recursos. Finalment, el 17 de setembre, la Comissió Permanent del Consell Nacional de Tutela de Menors li va comunicar que «en atención a la eficaz colaboración que Don Emilio Urios viene prestando a las numerosas colonias instaladas por este Organismo en la provincia de Alicante [...] el Ministerio de Justicia le nombra vocal de la Delegación del Consejo Nacional de Tutela de Menores de Alicante.»⁴⁸

Un fet desgraciat agreujà encara més els desastres de la guerra sobre la infància. Al maig del 39, tres xiquets van trobar a La Pinada una bomba de mà; en jugar amb aquesta va explotar i en ferí greument dos; el tercer va morir.⁴⁹

6. CONSUMS

Després de consultar el lligall de factures conservades,⁵⁰ podem aproximar-nos als consums pagats amb les subvencions oficials del Ministeri d'Instrucció Pública. Els sous mensuals del personal de serveis eren de 50 pessetes per a les bugaderes i planxadores i 75 a les netejadores i cuineres. Salaris baixos que es completaven amb el menjar que rebien i alguna cosa per a les seues famílies. Els auxiliars docents van començar amb 125 pessetes mensuals que van pujar a 175 a l'agost de 1937.⁵¹

La Colònia FUE o Mío Quintana va justificar el 15 juny 1937 les 5454 pessetes rebudes per Elena Romo Baquedano en l'adquisició dels següents productes:

⁴⁵ AGA, Presidencia, 51/21120.

⁴⁶ Nota biogràfica per Abdón MATEOS en <http://exiliadosmexico.blogspot.com.es/2012/09/Estampa-publica-22-agosto-1936> una entrevista a Granados en la qual explicava les activitats de protecció de la infància.

⁴⁷ AGA 51/21120.

⁴⁸ Ibid. supra.

⁴⁹ Arxiu Municipal de Sant Joan d'Alacant, Correspondència d'Eixida. Ofici de 12 maig 1939 de l'alcalde al governador civil.

⁵⁰ AGA 31/1346.

⁵¹ AGA 31/1348.

La infància refugiada en les colònies col·lectives de l'alacantí, 1936-1939

GÈNERES	DESPESES (pessetes)
carn	74,70
pa i farina	849 a Forn Carrillo; Major, 16, Sant Joan
vinagre, oli, conserves, ous	a Rosario Laoria
peix	428,50
xocolata	225 a Indústria Xocolatera La Vila
oli	215,20 a Gaspar Peral Sempere, Alacant
llet condensada	31,60 a Comissió Provincial de Proveïments
cigrons	449
sucre	215,60
fruita i verdura	68,60
llet	390
fil i calçat	123,10 a José Verdú
sabó	111,10 a Sabons El Reloj, Indústries Socialitzades-CNT
sabó	110,75 a Perfecto Guardiola Albert, Monòver
sabó	189,10
lleixiu	136,80
petroli, neteja de pou, transport d'embalums	118,80
farmàcia	56,45 a Farmàcia Vda. de Francisco Seva, Sant Joan
ferreteries	17,50
lampista	18
impremta	7,50
papereria	18,60 a Papereria Evaristo Marimón, Alacant

Quadre 5. Despeses de la Colònia Mío Quintana, Sant Joan, 1937.

La majoria de les despeses corresponien a alimentació i manteniment. Les compres es realitzaven en els comerços propers de Sant Joan i Alacant i la xocolata de la Vila. En acabar la guerra, els mobles, les robes i els estris van ser lliurats a l'Auxili Social falangista per ordre del nou Governador Civil.⁵²

7. LA REPRESIÓ FRANQUISTA SOBRE ELS DOCENTS

Com tots els docents que desitjaven continuar en actiu, els responsables de colònies i els que hi ensenyaven havien de sol·licitar passar per un procés de depuració a la Comissió de Depuració del Magisteri de la província on tingueren la seua destinació abans de la guerra. A través d'aquests expedients conservats en l'Arxiu General de l'Administració (AGA) coneixem la destinació d'aquells docents: Manuel González Rosat (AGA 32/12746). Màlaga, 1907. Mestre nacional de les escoles graduades d'Antequera. Afiliat a la FETE. Va eixir de Màlaga el 29/01/1937 i va arribar a Alacant. Primer es va fer càrrec de

⁵² Arxiu Municipal de Sant Joan d'Alacant. Correspondència d'Eixida. Ofici de l'alcalde de 26 agost 1939 al President del Tribunal Tutelar de Menors d'Alacant.

la colònia instal·lada en les cases annexes al far del Cap de l'Horta (Alacant), que sembla que va durar un any. Figurava com a responsable de la colònia col·lectiva Cap de l'Horta (Alacant) en les factures de subministraments de juny 1937. Més tard reapareix dirigint Vila Javier, la colònia de Montfort en la partida Orito. Va ser militaritzat quasi tot 1938 en el 6é batalló de rereguarda a Alcoi. Al novembre d'enguany va desertar i es va ocultar en la ciutat i va poder tornar a la seua casa malaguenya a l'abril del 39. Mentrestant la comissió depuradora de Màlaga l'expulsava definitivament del servei (OM 29-03-1940). El 1947 va recórrer i fou readmés en 9/1950 però amb trasllat forçós per cinc anys fora de la província andalusa i inhabilitat per a càrrecs directius i de confiança.

Fernanda Castaño (AGA 32/12990). Nascuda el 1906. Mestra de l'escola de xiquetes de Quismondo (Toledo). La Comissió depuradora del magisteri de Toledo va proposar (8 maig 1939) a la Comissió Superior Dictaminadora d'Expedients de Depuració la separació definitiva del servei que aprovà. Va ser denunciada per l'alcalde, el rector i un agricultor del poble toledà amb els testimoniatges del qual la Comissió va redactar un llarg plec de càrrecs: afiliada al PCE, a la FETE, cotitzadora del SRI, indiferent religiosa, propagandista d'idees esquerranes, inculcava idees perturbadores, cantava *La Internacional* a l'escola, saluda puny en alt, durant el domini roig es va presentar acompanyada d'algunes dones més, vestint totes l'uniforme de milicianes roges, arrellegant els xiquets orfes de persones d'idees extremistes traslladant-los a la zona de València. En el seu expedient solament consta la resolució de baixa per no presentar-se davant la Comissió; segurament va poder exiliar-se les últimes setmanes de la guerra des d'Alacant.

Carmen Reus Garneró (AGA 32/12286). Nascuda a Alacant el 1917. Alumna de 5é curs del Pla Professional de Magisteri. Pertanyia a la FUE des de setembre del 1936 i a la FETE des de desembre de 1937. Va realitzar l'any de pràctiques del Pla Professional en la colònia de Tàngel des de l'1-2-1938 a maig de 1939, amb un sou anual de 4.000 pessetes. Va poder presentar informes favorables de dos falangistes però tenia un negatiu de l'alcalde d'Alacant. Finalment va ser confirmada en el seu dret a continuar els estudis en la Normal d'Alacant. (30-12-1940).

Sara Piera Muñoz (AGA 32/12920). Va nàixer a Alacant a l'abril de 1894. Mestra de Pedroso (Santander). Va ser acusada d'haver treballat vint dies en el gabinet de censura de Santander (desembre 1936), que el seu marit era esquerrà abans del 18 de juliol, d'haver eixit de Santander un mes abans del seu alliberament, arribà a Alacant on la van destinar com a mestra a la colònia del Palamó i directora entre el

24 octubre de 1937 i el 17 maig de 1939, en ser mobilitzat l'anterior director; així va poder incorporar a la colònia la seua germana Teresa, mestra. Va obtenir bons informes de descàrrec, entre aquests el del metge del Palamó, Jorge Mateo, que va prestar voluntàriament assistència facultativa als xiquets. La Comissió Superior Dictaminadora va acordar (28-11-1941) la suspensió d'ocupació i sou per dos anys, sense l'abonament del temps transcorregut en la depuració, trasllat fora de la província de Santander més la prohibició de demanar trasllat durant cinc anys, i inhabilitació per a exercir càrrecs directius i de confiança en institucions educatives i culturals. Al març de 1943 va ser revisada la seua condemna, en el sentit de commutar-li el temps de procés però mantenint la resta de la sanció.

Francisco Martínez Román (AGA 32/12307). Nascut a Gádor (Almeria) el 1889. Mestre de l'escola graduada Joaquín Costa (hui CEIP Campoamor, Alacant). Mitjançant l'informe de la inspecció de Primària va ser nomenat delegat en la província d'Alacant de la Delegació Central de Colònies, amb seu a València i dependent de la Direcció General d'Ensenyament Primari del MIP.⁵³ La Comissió Superior Dictaminadora va aprovar la separació definitiva (22-1-1941). Paral·lelament va ser empresonat al Reformatori d'Adults d'Alacant, on patí un procés paral·lel davant el Tribunal Militar Lletra B d'Alacant, acusat d'auxili a la rebel·lió.⁵⁴ Els càrrecs el presentaven com a individu perillós per al nou Estat Nacional-Sindicalista que va evolucionar des de la militància en Acció Republicana (1931), Esquerra Republicana (1934) i en el Partit Comunista després de juliol de 1936. Afiliat a la FETE, propagandista del Front Popular, i acusat de ser autor de constants atacs a l'església i el clergat. Especialment destacaven el seu paper en la requisita d'armes, mobles, cotxes, cases, detenció de persones de dretes i ser el delegat provincial de les colònies escolars. Des del Reformatori va presentar (8-12-1940) un plec de descàrrecs amb avals que la Comissió de Depuració va considerar en part. Martínez Román va insistir en el seu paper pedagògic i tècnic en la supervisió de les colònies, auxiliat pel Dr. Manuel Torres Oliveros, inspector mèdic escolar en la província.⁵⁵

Ingressà en el Reformatori d'Alacant el 6-6-1939, va assistir a Consell de guerra el 21 i el 27-2-1941, i en aquesta última data va ser condemnat a vint anys de reclusió menor per auxili a la rebel·lió. El 10-6-1943 va eixir en llibertat condicional i se li va concedir l'indult el 28-1-1948. Al setembre de 1944 se'l va autoritzar a canviar la seua residència de Madrid, on estava bandejat, a Dolores, on va trobar ocupació com a comptable de llibres.⁵⁶ La Comissió depuradora de l'Ense-

⁵³ AGA, 31/1347. Acta 11 març 1937.

⁵⁴ Archivo General e Histórico de la Defensa. Fons Alacant, Sumari 3857, Caixa 16158/6.

⁵⁵ Metge homeòpata; Berja, 1878 - Madrid, 1956. Va residir a Madrid des de 1928. Director de la Lliga d'Educació i Ensenyament fundat pel Gran Oriente Español. En acabar la guerra, va ser separat del servei d'inspector mèdic escolar de Madrid. Anys més tard li va ser concedida la revisió de la sentència i acceptat el reingrés amb la sanció de cinc anys de trasllat forçós fora de la província de Madrid, pèrdua dels havers deixats de percebre i inhabilitació per a l'exercici de càrrecs directius i de confiança (BOE, 24 juliol 1954).

⁵⁶ Arxiu Històric Provincial d'Alacant. Institucions Penitenciàries, Lligall 9011.

nyament el va declarar cessant per no presentar-se en la seua destinació, malgrat que va elevar diverses instàncies a la Comissió depuradora i un plec de descàrrec.⁵⁷

Luisa Gullón Mayor (AGA 32/13333). Mestra directora de Mío Quintana des de l'abril 1937 al març 1939. Afiliada a la FUE. Alumna del Pla Professional. Depurada per la Comissió D de Madrid (8-5-1941) amb el resultat d'inhabilitació per a l'exercici d'escoles. Va tornar a Espanya a l'octubre de 1948. Luisa va sol·licitar la revisió de l'expedient per no haver sigut sentida ja que estava en l'estranger. En la revisió va resultar rehabilitada per a acabar els seus estudis,⁵⁸ però amb la prohibició de treballar a Madrid durant cinc anys i inhabilitada per a l'exercici de càrrecs directius i de confiança.

8. CONCLUSIÓ

Alacant i Sant Joan van acollir la infància evacuada de les zones del front. El sistema de colònies col·lectives del Ministeri d'Instrucció Pública va comptar amb la solidaritat de la població, l'ajuda dels quàquers i del Socors Roig Internacional. En aquest afany el paper de les dones, docents i personal de serveis, va ser molt important per a, malgrat les dificultats, proporcionar als menors seguretat, cures i formació integral en unes colònies que desitjaven ser llars col·lectives. Considerem que ha de recuperar-se la memòria històrica d'aquella experiència en temps de guerra i el patrimoni associat.

9. TESTIMONIATGES

Encarnación Tagüeña Lacorte (Madrid, 1919-Ciutat de Mèxic, 2016). *Docent auxiliar en la colònia Mío Quintana. Filla d'Encarnación Lacorte Paraiso. Escrit personal dirigit a Carles Salinas Salinas; agost 2010.*

Al principio estuve en Mío Quintana y luego me trasladaron a Manzaneta. Nos encargábamos cada uno de seis niños, les lavábamos la ropa, les vigilábamos en nuestras salidas a la playa y en su orden en la casa. La playa de San Juan estaba prácticamente desierta, solamente había un hotel, El Mediterráneo. Recuerdo lo contentos que estábamos todos durante esas salidas.

Los compañeros hombres se encargaban de proporcionarnos la comida que adquirirían en Alicante con los vales que nos daban. Teníamos un coche. Personal de ayuda: algunas mamás vinieron a ver a sus hijos y nos ayudaron con la limpieza, la cocina y el lavado. En esa época la ayuda de los Quáqueros fue extraordinaria. Nos traían harina, leche y cacao en polvo. Llevábamos la harina al horno del pueblo y nos hacían el pan que causaba envidia en la población hambrienta.

⁵⁷ <https://archivodemocracia.ua.es/es/represion-franquista-alicante/archivo-represaliados/base-de-datos-de-represaliados-por-el-franquismo-en-alicante.html>

AGA. Expedient de Depuració. 32/12307.

⁵⁸ No se li va reconèixer l'any de pràctiques aprovat en la colònia.

[En Manzaneta] bajábamos unas escaleras para ir a la cocina y al almacén principalmente de alimentos. En el primer piso estaba el comedor, la biblioteca, la sala de convivio y las clases, cuarto de costura y planchado de ropa. En el segundo y tercer piso estaban los dormitorios. En Manzaneta, al contrario de Mío Quintana los maestros dormíamos uno o más en cada uno de los dormitorios. Los niños dormían separados de las niñas. Una vez me encontraba en la cima del tejado viendo una avioneta y de repente me di cuenta que estaba rodeada de niños. Bajé con ellos llena de miedo gateando por el ángulo de unión de los tejados y cuando finalmente regresamos a tierra firme me vi rodeada de muchas caras de niños muy sonrientes, felices por la aventura que habían corrido. En el campo de tenis poníamos el escenario para las funciones de teatro y en medio del jardín-bosque había una cabaña.

Fin de la Guerra en Manzaneta. Entra en San Juan la Columna Li-torio. Estábamos comiendo cuando entraron militares italianos con el saludo de «Arriba España». El Estado Mayor se instaló en nuestra Biblioteca y la enfermería en nuestro salón de convivio. Mi mamá tenía algún dinero y lo dio a las maestras jóvenes para que se fueran a sus casas, nos quedamos solamente mi mamá y yo. Mientras estuvieron los italianos hubo mucho respeto. Los niños ya casi jóvenes (uno de ellos fue llamado a las filas en la «Quinta del Biberón» se portaron muy bien. Alguna travesura hacían, por ejemplo, les gritaban «Guadalajara» y se escondían. Se van los italianos y llega La Falange, que les dio pánico hacerse cargo de los niños y de nosotras. Nos llevan a San Vicente a un antiguo hogar de ancianos sucio y lleno de chinches. Las rayas negras de la pared eran chinches que se movían. A diario nos traían niños que habían sido abandonados en otras colonias, situación extremadamente triste que ahora al recordarlo me costó una noche sin dormir.

A desayunar, comer y cenar nos llevaban a unos comedores que para llegar caminábamos por el pueblo, había una gran tristeza entre la gente y todos nosotros. Ya había como unos doscientos niños. No recuerdo cuanto tiempo estuvimos así Se organizan grupos para regresar a Madrid. Con nuestros niños formamos dos grupos. Primero salí yo y después mamá. Repartir a los niños en Madrid sin dinero, caminando por la ciudad devastada y encontrándonos con familias desechas fue trágico.

*Marisa Revuelta Artigas*⁵⁹ (1929). *Va estar a Santa Rosa amb la seua mare, la Directora Celia Artigas Andreu. Escrit personal dirigit a Carles Salinas Salinas, 2010.*

Yo soy una niña que estuvo durante dos años en una guardería en San Juan de Alicante llamada Santa Rosa. Había otra guardería un poco más lejos llamada Abril, otra Manzaneta, otra Dominica.

⁵⁹ Celia Artigas Andreu (Figueres, 1887). Detinguda a Sant Joan. Acusada de robar mobles per a Vila Nieves, casa d'allotjament complementària a l'Hospital d'Aviació muntada en la finca La Concepció. Va ingressar en la presó de dones d'Alacant el 5 de juny de 1939; en llibertat amb absolució el 3 agost 1939. AGHD, Fons Alacant, Sumari 1228, Caixa 15798/3

Todos estos niños eran huérfanos de guerra o sacados de hospicios y reformatorios. Traídos por Constancia de la Mora desde Madrid, la acompañaban dos de mis hermanas mayores Carmen y Celia Revuelta Artigas, estudiantes de medicina en Madrid y amigas de Constancia que nosotros llamábamos Coni.

Mi hermana Carmen⁶⁰ fue directora de la colonia Abril durante un año asistida por Manolo Giner de los Ríos, hijo menor del ministro. Celia se hizo cargo de una guardería en Ibi llamada Los Molinos, un año más tarde se incorporó como enfermera en el hospital principal de Alicante. Mi madre Celia Artigas [Andreu] de Revuelta dirigió un tiempo Santa Rosa hasta que la relevaron educadores diplomados. Entonces trabajó ayudando al hospital de aviación situado en la finca la Concepción dirigida por el doctor Diego Díaz.⁶¹

Mi hermana Cintia fue llamada de urgencia dos o tres meses antes de acabar la guerra (me parece a la finca La Dominica) porque los responsables se marchaban. A pesar de su joven edad y de los riesgos y consecuencias que esto suponía; se hizo cargo de estos niños hasta que los tuvo que entregar a las autoridades fascistas (se fueron en camiones llorando) ¿qué fue de ellos?

No entiendo como el nombre de estas colonias, como el hospital que también dio mucho trabajo a gente del pueblo, formó enfermeras, hijos del pueblo siguieron cursos de aviación en Rusia y volvieron pilotos para defender la República no conste en la memoria histórica.

Abril estaba dirigida por Carmen Revuelta secundada por Manolo Giner de los Ríos que estaba en la retaguardia siendo menor de edad. Su padre lo confió a mi familia porque en su casa se escapaba al frente. Manolo era un chicharrón alto, fuerte, deportista, apuesto. Resultó un profesor de gimnasia muy útil y un compañero entrañable para todos esos muchachos y a la ocasión prestaba mano fuerte a mi hermana, si alguno de aquellos chicos se pasaba de la raya; también era el que daba clases de gimnasia en Santa Rosa. En verano nos reuníamos las dos guarderías para ir a la playa que se encontraba a tres kilómetros. Manolo siempre llevaba un pequeño a hombros (había niños de tres a cinco años). Nos llegó uno de dos; decían que sus padres habían fallecido en un bombardeo.

La vida nuestra: después del desayuno limpiábamos lentejas, era nuestro ordinario y les llamábamos las inagotables. Las mayores pelaban patatas, ponían las mesas ayudaban a la cocinera. Teníamos dos o tres horas de clase. En las comidas mi madre y mi hermana Cintita se sentaban a comer cada una en una mesa con los niños que eran mesas

⁶⁰ Carmen Revuelta Artigas, va nàixer en 1911. En 1936 va aprovar plaça d'auxiliar administrativa de la Direcció general de Seguretat (*ABC*, 21 abril 1936, p. 39).

⁶¹ Diego Díaz Sánchez. (Las Palmas de Gran Canaria, 1913-Tolosa de Lengua-doc, 1993). Capità Metge en l'Hospital d'Aviació instal·lat en la finca La Concepció (Sant Joan). Supervisava la salut de les colònies. Deixeble del cap de govern Dr. Negrín. Diego Díaz López formava part dels republicans exiliats a França que a l'agost de 1944 va pensar que l'alliberament de París i la rendició dels nazis a França eren el preludi del final del règim de Franco, així que es va sumar a la 204 Agrupació de Guerrillers Espanyols a la qual es va encomanar la invasió de la Val d'Aran. La seua biografia en el llibre *Instruir e impulsar: Juan Negrín*, publicat per la Fundació Juan Negrín en 2017. Una semblança en <http://www.rjb.csic.es/jardinbotanico/ficheros/documentos/pdf/medios/laprovincias081110.pdf>

de seis u ocho y recorrían así todas las mesas Después de comer teníamos por lo menos una o dos horas de siesta, por la tarde juegos, paseos, gimnasia; cuando hacía mal tiempo mi madre se ponía al piano y nos enseñaba a cantar, canciones populares de todas las regiones de España; también bailábamos. Para las fiestas señaladas preparábamos disfraces y representaciones teatrales e invitábamos a los niños de Abril.

La confección de nuestra ropa se hacía en la guardería con metros de tela que nos adjudicaba el suministro, así íbamos vestidos todos iguales. Mi madre cosía y bordaba a la maravilla, contratava mujeres del pueblo para ayudarla a vestir a toda la prole; hacia participar a las niñas mayores en ese trabajo a las cuales enseñó a hacer jerséis, calcetines, guantes, nos daba a todos clase de costura y manualidades. Calzábamos alpargatas que eran un quebradero de cabeza para la economía de la guardería pues usábamos y gastábamos muchas. Yo dormía en una habitación de tres camas con dos niñas de mi edad. Mi hermana Conchita compartía con niñas de su edad una habitación de diez camas.

Fue la época más feliz de mi vida; era una niña sociable, extrovertida, muy aventurera y decidida; ese modo de vida me convenía perfectamente, con la ventaja que no tenían mis camaradas de tener mi madre y mis hermanas cerca. Respecto a los pequeños, nos entendíamos perfectamente; no recuerdo que hubiera un rechazo, un acoso, un sufrimiento, algún gesto dudoso; de vez en cuando, palabrotas y bromitas que como ex raterillos («¿a que te quito lo que llevas en el bolsillo sin que te des cuenta?»). Mi madre contaba anécdotas muy graciosas. Reinaba una solidaridad sorprendente; quizás debido a las circunstancias. Estábamos muy pendientes de las noticias del frente. Jugábamos mucho a la guerra. La mayor dificultad era encontrar niños que jugaran el papel fascista, teníamos que ingeniarnos con regalitos y promesas para convencerlos o bien nos turnábamos: todos queríamos ser rojos y buenos. Mis compañeros parecían contentos de la vida que llevaban y querían mucho a mi madre; eran madrileños y patriotas y siempre componían canciones con aires de jotas ensalzando su querido Madrid y a los que luchaban para defenderla. Durante las comidas se entregaban las cartas, y espontáneamente el niño que recibía carta de su familia la leía en voz alta, si se emocionaba y se ponía a llorar, nos contagiaba a todos y todos llorábamos a moco tendido. Mi madre también leía las cartas de mi padre en voz alta. Era francamente una escena conmovedora. A la hora de la merienda una niña leía en voz alta un cuento o una novelita y eso nos gustaba tanto que reclamábamos a la hora de la cena que se siguiera leyendo.

Me doy cuenta que he pintado la guardería de Santa Rosa cómo un paraíso; verdad es y lo confirmo que fue la época más feliz de mi vida en comparación a todo lo que ocurrió después. Todo no era color de rosa; tuvimos epidemias de sarna, escarlatina, sarampión, piojos a pesar de llevar el pelo muy cortito; dormíamos en unos catres de metal que a veces se llenaban de chinches; puede usted figurarse lo que suponía para los responsables mantener limpios y en buena salud a todas esas criaturas, vigilar que se lavaran las manos, que no volvieran a delinquir viniendo de donde venían.

El pueblo de San Juan fue invadido por centenares de niños; había por lo menos cuatro guarderías, la iglesia estaba abarrotada de familias sin techo que hacían lumbre y comida cuando la tenían; es normal que ciertas personas no nos miraran con buenos ojos. Cuántas quejas tenía que atender mi madre, por viejos cascarrabias que pretendían que nos habíamos comido toda la fruta de su huerto.

Pilar López Gómez (Madrid, 1917 - Alacant, 2015). *Mestra en Mío Quintana. Entrevistada per Carles Salinas Salinas, a Alacant, 15 novembre 2011.*

Nací en Madrid el 12 octubre 1917. Familia madrileña de izquierdas. Era mayor que mis hermanos Antonio y Julia. Mi padre se dedicaba al negocio de carbones. Estudié bachillerato y Magisterio que acabé en Alicante, el año de prácticas. Perteneía a la FUE. Cumplí los veinte al poco de llegar a Alicante.

El viaje lo organizó Justa Freire, el 29 de septiembre de 1936, a través de la FUE. Nos repartieron por casas particulares y en una pensión que pagó la FUE hasta la formación de la colonia en la finca Mío Quintana. Allí como maestra. La finca la cedió la familia Campos a través de la FUE y el Ministerio. Todos los que estábamos éramos de la FUE, como las hermanas Luisa y Aurora Gullón y la primera Directora Elena Romo Baquedano. Luego la trasladaron a Valencia y el Ministerio nombró a Victoria Reig. Teníamos a cargo a 40 niños y niñas entre los cuatro y catorce años. Había alguna madre de algunos niños que se dedicaban a la cocina y limpieza. Poco después vino una tía mía, hermana de mi madre, como costurera.

Con quien más relación tenía era con Manzaneta, a cargo de Encarnación Lacorte, donde estaban los mayores, entre ellos mi hermano Antonio que hizo dos años de bachillerato en Alicante. En otra colonia estaba el Dr. Carsi, que dependía del Ministerio de Justicia, que era el que visitaba a los niños cuando estaban enfermos. Justa Freire era la directora del grupo escolar Cervantes, de Madrid, donde hice las prácticas de maestra, y

organizó el viaje. Los que más nos visitaban eran los de la FUE y algunos directores de colegios de Alicante. Algunas veces venían madres que se vinieron a vivir a Alicante y una vez el alcalde de Alicante.

Les dábamos clases a los niños; hacían gimnasia y algún día nos preparaban la comida e íbamos a la playa de San Juan. El mantenimiento era con los donativos de la FUE, con lo que podíamos poner nosotros y con lo que nos daban las tiendas del pueblo de San Juan. Recuerdo la tienda de La Uva. Luego el Ministerio dio una subvención. Y Canadá enviaba judías, garbanzos, lentejas y azúcar.

Al acabar la guerra vinieron los padres por los niños. Un tío mío vino por Antonio; poco después mi madre por Julia. Mi tía y yo nos tuvimos que quedar ya que no teníamos salvoconductos. Hasta que los conseguimos nos quedamos en casa del que luego sería mi marido.⁶² Yo hice entrega de la colonia, con lo que quedó de comida. Fui depurada⁶³ con traslado forzoso a Cobos de Segovia, en donde estuve poco tiempo pues renuncié a la plaza y me dediqué a dar clases particulares, hasta que me casé y me vine a vivir a Alicante.

BIBLIOGRAFIA

- Alacant en guerra. La vida en la reraguarda (1936-1939)* (2017), publicacions de la Universitat d'Alacant, Alacant.
- DOMÈNECH, Salvador (2017), *La guerra amb ulls d'infant*, Gregal, Barcelona.
- ESCAÑO GARCÍA, Mª Lourdes (2012), «Mi estancia en Campanar, Picaña y Mula», *Peras del Olmo*, C.P. Trebenca, Leganés, p. 9-16.
- ESCRIVÀ MOSCARDÓ, Cristina; MESTRE MARÍN, Rafael (2011), *De las negras bombas a las doradas naranjas. Colonias escolares 1936-1939*, L'Eixam Edicions, València.
- FERNÁNDEZ SORIA, J. M. (1987), «La asistencia a la infancia en la Guerra Civil. Las colonias escolares», *Historia de la Educación*, 6, p. 83-128.
- FREIRE MÉNDEZ, Justa, *Diario*, Madrid, Archivo de la Fundación Ángel Llorca, <http://www.fundacionangelllorca.org/materiales/archivo-digital-viejos-papeles>
- GALLARDO CRUZ, J.C. (2012), *El dibujo infantil de la evacuación durante la guerra civil española (1936-1939)*, Universidad de Málaga, Málaga.
- GARCÍA COLMENARES, Carmen (2010), «Regina Lago: una psicóloga comprometida con la infancia durante la Guerra Civil Española», *Participación Educativa*, 14, Consejo Escolar de Estado.
- HERNÁNDEZ MERINO, Ana (2006), «Las hebras para hilvanar la vida: el dibujo del dolor», *Papeles de arteterapia y educación artística para la inclusión social*, vol. I, p. 79-96.
- MORELL GREGORI, Joan (2012), *Solidaritat a Oliva*, CEIC. Alfons el Vell, Gandia.
- PONS PRADES, Eduardo (2005), *Los niños republicanos en la guerra de España*, RBA, Barcelona.

⁶² Ferrándiz Suchy, de la FUE.

⁶³ Expedient de depuració en AGA 32/13154.

- POZO ANDRÉS, María del Mar del (2008), «Las fundaciones de Ángel Llorca», *Ángel Llorca García: Comunidades Familiares de Educación*, Ministerio de Educación-Editorial Octaedro, Madrid-Barcelona.
- (2013), *Justa Freire o la pasión de educar*, Octaedro, Barcelona.
- SALINAS SALINAS, Carlos (2013), «Juguetes en tiempos de guerra», *Canelobre*, 62, p. 78-87.
- (2014), «Les colònies escolars col·lectives al Vinalopó (1936-1939)», *Revista del Vinalopó*, 17, p. 171-188.
- (2014), *Lugares de memoria de la guerra civil. Las colonias infantiles en la provincia de Alicante*, <http://clio.rediris.es/n40/articulos/salinas2014.pdf>
- (2015), *Las colonias escolares en la provincia de Alicante (1936-1939). Catálogo fotográfico*, <http://www.alicantevivo.org/2015/02/las-colonias-escolares-en-la-provincia.html>
- (2016), «Les colònies infantils col·lectives a la Marina Baixa (1936-1939)», *Sarrià*, 12, p. 119-130.
- SIERRA BLAS, Verónica (2009), *Palabras huérfanas. Los niños y la Guerra Civil*, Taurus, Madrid.

La infància refugiada en les colònies col·lectives de l'alacantí, 1936-1939

1. Ciutat Jardí, 1938, Alacant, Arxiu General de l'Administració

2. Torre Pilar, 1938, Alacant, Arxiu General de l'Administració

3. El Palamó, Alacant, Arxiu General de l'Administració

4. Pilar López Gómez, mestra a Mío Quintana, Sant Joan. Imagen cedida per la família

5. La Manzaneta, Sant Joan, 2013, autor: Carles Salinas Salinas